

Normativita nespolutpráce

Normativity of Non-cooperation

Ondřej Beran*

Centrum pro teoretická studia
Univerzita Karlova v Praze a Akademie věd České Republiky
Husova 4, 110 00 Praha 1

&

Filosofický ústav
Akademie věd České Republiky
Jilská 1, 110 00 Praha 1
beran@cts.cuni.cz

Abstrakt/Abstract

Tento článek se zabývá problematikou (organizované) nespolutpráce a černého pasažérismu; jeho cílem je ukázat „spolutpráci“ a „nespolutpráci“ jako relativní pojmy odpovídající různým úrovním popisu. Závěrem naznačuje, že fenomén organizovaného obcházení pravidel může představovat problém pro naturalistické varianty teorie společenské smlouvy.

This paper deals with the topic of (organized) non-cooperation and free-riding; its aim is to show “cooperation” and “non-cooperation” as relative notions corresponding to different description levels. In the end it is suggested that the phenomenon of organized rules-evading can represent a problem for naturalistic variants of contractarianism.

Problematika společenského uspořádání a jeho dohod patří k již zavedeným filosofickým tématům. Zvláštní pozornost jí ovšem věnovala filosofie politická. V jejím kontextu lze k otázce uspořádání mezilidských interakcí přistoupit (přinejmenším) ze dvou úhlů pohledu. Jednou možnou otázkou, jejíž tradice sahá až k Platónovi a jeho velkým dialogům *Ústava* a *Zákony*, je otázka nejlepšího možného uspořádání věcí státu (uskutečnění ctnosti obecní – spravedlnosti). Politická filosofie novověku naproti tomu věnovala větší pozornost problematice reálného a efektivního fungování existujících států, a dohodám, na jejichž základě tyto státní celky vznikly a mohou fungovat.

K této druhé perspektivě patří rozmanité teorie „společenské smlouvy“:

Jestliže lidé od přírody milují svobodu a touží po vládě nad jinými zavádějí sami sobě takové omezení, v jakém je vidíme žít v pospolitosti, obci nebo státě, poslední příčinou, cílem a účelem toho je starost, aby se tím

---

* Tento text vznikl za podpory grantu GAČR č. P401-10-P266. Užitečné podněty k tomuto textu mi poskytli Kamila Pacovská, Jaroslav Peregrin, Tomáš Sobek, Jan Sokol a Martin Vraný. Za bystré a do hloubky jdoucí připomínky vděčím anonymnímu recenzentovi článku.

opatřením jednak sami chránili, jednak si při tom zajistili spokojenější život. To jest, aby se vyprostili z onoho bídného stavu válečného ...¹

Každý člen společnosti dává svou osobu a všechna svá práva ve prospěch celého společenství, neboť dává-li se každý cele, je podmínka pro všechny stejná, a je-li podmínka pro všechny stejná, nikdo nemá zájem na tom, aby ji učinil tíživější pro ostatní. (...) ... člověk získává náhradu za vše, co ztrácí, a více síly k tomu, aby si zachoval to, co má.²

Tolik Thomas Hobbes a Jean-Jacques Rousseau, dva patrně nejvýznamnější novověcí teoretikové společenské smlouvy. Perspektiva je v obou případech velmi podobná. Hobbes i Rousseau zaujímají historizující stanovisko a uvažují o tom, jak mohly vzniknout současné (přesněji řečeno soudobé) modely mezilidských interakcí – modely, které/jež mají podobu velmi komplexních sociálních a politických struktur. Oba konstruují předpoklad předcházejícího stavu bez „dohod“, stavu absolutní svobody, bez jakýchkoli vnějších omezení, kdy každý dělal právě tolik, kolik chtěl a zároveň mohl. Podle Hobbesa podobná situace implikuje dlouhodobě neudržitelnou a truchlivou „válku každého proti každému“,³ zatímco Rousseau se za tímto panenským přirozeným stavem ohlíží s určitou nostalgií.⁴ Oba jsou si nicméně stejně dobře vědomi toho, že přechod ke stavu „svázanému“ jistým typem netriviálních pravidel je nevyhnutelný. Uzavřou-li totiž lidé mezi sebou „společenskou smlouvu“ a vzdají se části své předchozí „svobody“ – která byla ovšem „svobodou“ v poměrně sporném smyslu slova, neboť možnosti, které mohli lidé v podobné situaci uskutečňovat, se nabízela značně omezená paleta –, vymaní se ze situace, která byla neúnosná (Hobbesova perspektiva) a budou moci uskutečňovat jisté komplexnější institucionální možnosti, které jim předtím byly uzavřeny, např. zakládat různé typy majetkově právních vztahů (Rousseauova perspektiva).⁵

Na Hobbesův a Rousseauův myšlenkový postup navázal ve 20. století ve svých úvahách v poněkud pozměněné podobě a s poněkud odlišnou motivací americký politický filosof John Rawls. Také on se jakoby „vrací v čase“, k oné etapě ustavování moderní demokratické sociální platformy, kterou nazývá „původním postavením“ (*original position*). „Původní postavení“ je ovšem, jak sám Rawls připouští, spíše heuristickou pomůckou, než vážně míněnou historickou hypotézou:

Principy spravedlnosti jsou zvoleny za závojem nevědomosti. To zaručuje, že nikdo není při výběru principů zvýhodněn nebo naopak znevýhodněn v důsledku nahodilých přirozených nebo sociálních okolností. A pokud jsou

---

¹ Hobbes (1941, s. 201).

² Rousseau (1978, s. 214).

³ Hobbes (1941, s. 162–3).

⁴ Rousseau (1978, s. 60nn). Tyto pasáže z rozpravy „O původu nerovnosti mezi lidmi“ představují *locus classicus* filosofického uchopení myšlenky „ušlechtilého divocha“, třebaže Rousseau sám – paradoxně – tohoto slovního spojení nikdy nepoužil.

⁵ Rousseau (1978, s. 219nn).

na tom všichni podobně a nikdo nemůže navrhovat takové principy, které by zvýhodňovaly jeho specifickou situaci, výsledkem poctivé dohody nebo jednání budou principy spravedlnosti. (...) ... prospěch každého jednotlivce závisí na takovém způsobu spolupráce ve společnosti, bez kterého by nikdo nemohl vést uspokojivý život; přičemž dobrovolnou spolupráci všech lze očekávat jen tehdy, jsou-li podmínky tohoto způsobu spolupráce rozumné.⁶

Něco podobného jako „původní postavení“ je podle Rawlse rozumným předpokladem, chceme-li zdůvodnit založení takových principů společenského uspořádání, které by byly *spravedlivé*. Modelová situace, v níž je ustavitelům smlouvy zabráněno předjímat možný osobní prospěch plynoucí z tím či oním směrem „zatížených“ zákonů, může posloužit jako jakýsi srovnávací objekt – podle této zásady lze motivovat ustavování nebo pozměňování existujících zákonů existujících lidských společností tak, aby byly co nejspravedlivější. U Rawlse se ovšem zřetelně prolíná perspektiva otázky státu „ideálního“ s otázkami státu „faktického“: podmínky takto navržené spolupráce musí být co nejnestrannější a nejpoctivější (*justice as fairness*), ale zároveň pro smluvní strany přijatelné a prakticky uskutečnitelné.

Jak by se podobná dohoda dala uskutečnit? Je jasné, že vždy se budou vyskytovat nějací jedinci, kteří nebudou pociťovat zvláštní motivaci pro opuštění šťastného chaosu situace před uzavřením společenské smlouvy, neboť uzavření takové smlouvy znamená, jak si byli vědomi již Hobbes a Rousseau, vzdát se jisté části svých svobod (či "svobod"). Má-li být ovšem spolupráce v rámci nějakého společenství životná, je třeba vymoci, aby pravidla, která ji konstituují, dodržovali stejně všichni členové společenství; což se neobejde bez zavedení mechanismu sankcí, postupně stále sofistikovanějších. Přijmeme-li předpoklad, že současná podoba institucionalizovaných mezilidských interakcí nemohla vzniknout bez uzavření nějaké takové „původní“ dohody v blíže neurčené (dávné) minulosti, musíme předpokládat také intervenci podobných sankčních mechanismů. Tuto situaci, jak ukazuje Jaroslav Peregrin, lze efektivně popsat pomocí pojmového aparátu teorie her:

Z globálního pohledu je řízení se pravidlem výhodné, zatímco z lokálního pohledu nikoli. Jak můžeme tento rozpor mezi globálním a lokálním pohledem překlenout? Jak se globální perspektiva může promítnout do té lokální? (A vzhledem k tomu, že my lidé dnes spolupracujeme, je nepochybné, že k tomu skutečně nějak došlo.). Představme si, že by hráč nebyl pevně disponován k jedné z obou strategií, ale k nějaké jejich posloupnosti, například, že by strategie S [spolupráce – pozn. O.B.] a N [nespolupráce – pozn. O.B.] vždy pravidelně střídal. Existence takových „smíšených“ strategií otevírá mnohem variabilnější prostor. A experimentálně bylo ověřeno, že připustíme-li tuto možnost, nebude už spolupráce tak jednoznačně nevýhodná. Ukázalo se totiž, že strategií, která v tomto kontextu může fungovat, je tzv. strategie *tit-for-tat* (jak vy mně, tak

---

⁶ Rawls (1999, s. 11, 88).

já vám), která spočívá v tom, že hráč začíná spoluprací a potom vždy opakuje to, co předtím udělal jeho protihráč: takže jestliže protihráč jeho „nabídku ke spolupráci“ přijme, spolupracuje i nadále, zatímco jestliže ji odmítne, pak s ním také spolupracovat přestane.⁷

Postupně se ukáže, že je – jakožto herní strategie – výhodnější na spolupráci přistoupit, tak jako pro ty, kdo ji pomocí sankcí na ostatních vynucují, je podobně výhodnější v tomto úsilí neustávat. Samotný mechanismus sankcí je poměrně složitý: předpokládá lze i existenci „druhořadových sankcí“ – sankcí uvalených na ty, kdo pomocí sankcí „prvořadových“ nevymáhají konformitu na porušitelích pravidel. Samozřejmým důvodem pro předpoklad, že nějaký takový systém byl skutečně kdysi do praxe uveden, je samotný fakt současné existence vysoce komplexních sociálních interakcí, konstituovaných složitou hierarchií obecně dodržovaných pravidel.

Společné poučení, které nám tito – v mnoha jiných ohledech velmi rozdílní – autoři poskytují, je poměrně jasné. Lidem je vlastní *kooperativní* model vzájemného soužití. Spolupráce znamená především dodržování obecně přijímaných pravidel, která si lidé sami ukládají – to jest mantinelů, v jejichž rámci se pohybují tahy přípustné sociální praxe. Lidé ovšem nespolupracují proto, že by je k tomu pohánělo nějaké vnitřní puzení – spolupráce se jim v první řadě z dlouhodobého hlediska vyplácí, je *výhodná*. Na nejzákladnější rovině – např. u spolupráce v rámci kmene pralidů – si lze spolupráci představit jako dodržování pravidel o rovném přístupu ke zdrojům a rovném podílu na výnosech.⁸ Členství v takto spolupracujícím společenství poskytuje určité záruky – lovec, který loví na vlastní pěst, je odkázán na svou okamžitou výkonnost (neuloví-li právě nic, nic nejlí), zatímco v kmeni se dostane i na aktuálně neúspěšného lovce, nepanuje-li ovšem právě všeobecný hladomor. Lze také předpokládat, že spolupráce maximalizuje výnosy: spolupracující skupina dokáže ulovit i mamuta, zatímco je sporné, zda by stejné množství lovců podnikajících na vlastní pěst nashromáždilo srovnatelnou kořist. Pravidla, která jsou nastolena v průběhu konstituce dohody, ovšem musí být zároveň přijatelná pro všechny účastníky nebo jejich podstatnou většinu – požadavky musí být realistické (splnitelné), a zároveň musí být přiměřeně motivující, aby bylo „zřejmé“, že vyžadovaná disciplína je opravdu efektivní. Jistěže má být spolupráce výhodná především z *dlouhodobého* hlediska, ale nenese-li nějaké plody okamžitě, nikdo na ní nebude mít zájem.

Mechanismus sankcí ovšem může nabízet i takové řešení, které přináší okamžité plody alespoň jedné skupině, která ukládá sankce ostatním (příčemž ale tato skupina musí být natolik silná, aby dokázala svůj status sankční autority realizovat a udržet). A pak je možné, že takové hrubší („nedemokratické“) modely „spolupráce“ budou mít

---

⁷ Peregrin (vyjde, s. 26 rukopisu).

⁸ Tento mnou použitý příklad – zapadající do linie „historizujícího“ uvažování mnou citovaných autorů – naznačuje, že „pravidla“ nemusí být nikterak explicitní. Jsou to normy, které by ze života kmene sice *mohl* pozorovatel (externí nebo člen kmene) vyčíst a pojmenovat je, ale nutné to není. Důležité je, zda jsou kmenem přijímána a dodržována, např. i za pomoci sankcí. A ani uplatnění sankcí přirozeně nemusí být spojeno s jejich explicitním zdůvodněním.

blíže k tomu, co by se dalo po marxisticku nazvat jednostranným „vykořisťováním jedné třídy jinou“. Ponechme nicméně nyní stranou tuto speciální možnost, a uvažujme spolupráci jako dodržování pravidel, která platí pro všechny účastníky „společenské smlouvy“ stejným způsobem, tj. vyplývá z nich pro všechny srovnatelný soubor rudimentárních „práv“ a „povinností“. Úspěch a životnost tohoto modelu, můžeme mít za to, jsou dosvědčovány současným stavem lidské společnosti. Na druhou stranu v praxi vidíme, že obecné dodržování pravidel není samozřejmostí – lze uvést rozmanité protipříklady či sporné příklady. Ve zbylé části článku se pokusím ukázat, že tyto protipříklady předpoklad spolupráce a jejího významu nevyvracejí, nýbrž spíše dosvědčují, že koncept spolupráce je znatelně složitější a má bohatší vnitřní dynamiku, než by se z těchto úvodních poznámek mohlo zdát.

Klasickým příkladem, který se zdá tezi spolupráce jako obecně výhodného modelu vyvracet či zpochybňovat, je existence tzv. „černých pasažérů“. Tento fenomén je dlouhodobě předmětem zájmu různých disciplín, (překvapivě?) ovšem nikoli na prvním místě filosofie, nýbrž spíše ekonomie, teorie práva či sociologie.⁹ O „černých pasažérech“ se v typickém případě uvažuje jako o jednotlivcích, kteří parazitují na výhodách vyplývajících z toho, že určitá pravidla jsou ostatními dodržována, zatímco oni sami do věci neinvestují žádnou energii. Mimo kontext filosofie představuje učebnicového černého pasažéra podvodník jezdící bez lístku tramvají (veřejná doprava funguje mimo jiné díky tomu, že nezanedbatelnou část příjmů podniku tvoří částky zaplacené poctivými cestujícími za jízdné), nebo zaměstnanec požívající výhod, které mu vyjednají odbory, v nichž se přitom sám neangažuje. Postačí, aby se pasažérovi dařilo být příslušníkem určité skupiny, které plynou určité výhody z toho, že převážná většina členů se podílí na jistém typu disciplíny (organizace). I příklady, které jsem uvedl, ovšem naznačují, že jako černý pasažérismus lze interpretovat širokou škálu sociálního jednání – od prosté lenosti, pohodlnosti, či nedbalosti, až po jednání úmyslně ničemné, jehož příkladem je většina cestujících používajících veřejnou dopravu bez platného lístku. Někdy pak může mít černý pasažérismus i vysloveně manipulativní prvky, jak je tomu ve většině případů lži nebo podvodu. Lhaní je jakýmsi zneužíváním platnosti quinovsko-davidsonovského „principu vstřícnosti“: je nemožné předpokládat, že by lidé lhali neustále, nebo i jen ve většině případů (to by nahlovalo samotnou funkčnost pojmového rozlišení pravda-lež). Ve většině případů interakce s druhými lidmi tak zcela samozřejmě předpokládáme, že informace, které nám sdělují, jsou „pravdivé“. Lež jako prakticky racionální hypotéza připadá v úvahu jen ve speciálních kontextech (ani tam se ale nemusí nutně potvrdit); pouze člověk trpící paranoiou předpokládá, že mu *všichni* ostatní *neustále* něco tají a lžou. Této situace využívají lháři

---

⁹ Vůbec poprvé se nicméně problém černého pasažéra naznačuje snad právě ve filosofickém kontextu – v Platónově *Ústavě* (diskutuje se o možnosti porušovat pravidla, lze-li se vyhnout sankcím za jejich nedodržení – např. pomocí Gýgova prstenu (359c)); v novověku na něj pak jasněji poukázali David Hume nebo Adam Smith. V kontextu moderní ekonomie pojednával o problému komplexněji ve vztahu k „logice kolektivní akce“ americký ekonom Mancur Lloyd Olson.

– aby jejich strategie byla úspěšná, musí ovšem platit, že většina ostatních lidí (a nejlépe i oni sami) obvykle nebo většinou nelže.

O černých pasažérech se běžně uvažuje jako o *jednotlivcích* parazitujících na fungujících obecně přijímaných pravidlech, tedy: lháři se vyplatí lhát zvláště tehdy, pokud ostatní nelžou. Logika argumentu spolupráce však říká: výhodnější je *spolupracovat*, držet se pravidel formujících *skupinové* jednání. Pokud je pravda, že spolupráce je z více důvodů výhodnější než osamocené úsilí, neměli by si z této skutečnosti vzít ponaučení také černí pasažéři? V praxi vidíme, že *osamocení* černí pasažéři operují zpravidla jen v poměrně malém měřítku: drobné lži nebo drobné podvůdky, dobré tak nanejvýš k tomu, aby přinesly komparativní výhodu pro jednotlivce. Osamocené lhaní také bývá činností vysoce kontextualizovanou – málokdy má dalekosáhlé ambice, a často jde o (leckdy improvizovanou) snahu získat bezprostřední výhodu či vyhnout se bezprostředně hrozící újmě v reálném čase, přímo na místě. Podobně praktický dosah počínání osamocенého černého pasažéra v tramvaji není v zásadě větší, než vyhnout se placení jízdného právě teď, při této konkrétní cestě (na status, logiku a důsledky jeho aktuálního počínání nemá podstatný vliv, jestli něco podobného dělá dlouhodobě a systematicky, nebo jestli se svým počínáním spojuje nějaké nestandardní (hlubší?) motivace či výklady). Na druhou stranu, je-li skutečně rozumné a výhodné disciplinovaně spolupracovat, přirozeným důsledkem bude vznik organizovaných skupin černých pasažérů – jakýchsi buněk parazitujících s rozmyslem na pravidlech, která ostatní dodržují (spolupráce na nespolupráci).

Rozšíření a množství rozmanitých podob tohoto fenoménu je překvapivě velké. Tímto způsobem pracují „přímočaře“ zločinecké organizace, ale na obdobném základě stojí sofistikovanější porušování zákonů prostřednictvím nelegálních obchodních dohod či monopolů. Vedle těchto poněkud operetních příkladů se samozřejmě setkáme i s prozaičtějšími doklady téhož jevu. Za primitivní příklad organizované nespolupracující zájmové skupiny můžeme považovat i dvojici lhářů, kteří jsou spolu domluveni a navzájem si potvrzují svou verzi událostí. Je-li možnost toho, že nám někdo lže, neustále přítomna v naší racionální výbavě, nejpřirozenější je rozptýlit či potvrdit takové podezření dotazem u jiné osoby. Že by stejným způsobem lhali dva lidé, kteří na sobě navzájem nemají *zdánlivě* žádný podstatný zájem, je řádově méně pravděpodobné, než případ jediného lháře; čím více by navzájem domluvených lhářů mělo být, tím méně pravděpodobné to je (přirozenějším výkladem bývá, že dotyčný spíše trpí iracionální představou, že se proti němu všichni „spiklí“, než že by se spikli doopravdy).¹⁰ Tyto příklady naznačují, že organizované obcházení pravidel bude obecně výhodnější a efektivnější. Kdyby takové nebylo – zcela v duchu logiky *homo oeconomicus* – nikdo by podobné struktury nevytvářel.

---

¹⁰ Jak nepravděpodobná je možnost takového spiknutí (tj. ale také, jak úspěšné by mohlo být, kdyby je někdo skutečně dokázal efektivně zorganizovat), ukazuje jeden z nejpozoruhodnějších detektivních románů Agathy Christie, *Vražda v Orient expresu* – který ovšem bývá často považován za selhání z hlediska žánrového, tj. pro nevěrohodnou a příliš vykonstruovanou zápletku.

Pro spolupráci zakládající společenské smlouvy ovšem platí, že je konstituována ustavením a dodržováním určitých sociálních pravidel. Každá spolupráce je v tomto smyslu jistou normativně fungující institucí. Totéž ovšem musí platit i pro spolupráce podvratného zaměření. Mají-li fungovat jako koordinované, musí pro ně platit určitá pravidla, která účastníci dohody svou praxí dosvědčují jako platná (dodržují je). Uvedu zde některá z těch nejdůležitějších – jejichž význam podle mého názoru vyplývá z toho, že se v nich artikuluje určitý (reflexivní) vztah ke konkrétním (prvořadovým) pravidlům skupiny nebo způsobu, jímž skupina definuje (reflektuje) sebe samu. Soustředím se především na „ekonomická“ pravidla vztahující se k zacházení se zdroji, která jsou spjatá nejlépe s problematikou *výhodnosti* subverzivní spolupráce (nemám na tomto místě v úmyslu diskutovat složitou problematiku nespojitých systémů hodnotových, tj. např. etických).

Na první pohled zřejmé se zdá být to, že (dobrovolné) dodržování pravidel (kázeň, spolupráce) v zájmové skupině by mělo být disciplinovanější než dodržování pravidel celku, v jehož rámci zájmová skupina operuje. Je to otázka *životnosti* skupiny. Je-li činnost takové skupiny skutečně subverzivní, bude si takovou disciplínu vyžadovat. Představme si opět příklad zločineckého gangu: všichni gangsteři by měli řádně a disciplinovaně přispívat do pokladny gangu částkami, které na svých obětech vyberou. Je finančně i organizačně náročnější provozovat zločinecký gang, než kupříkladu šachistický kroužek, a má-li se taková činnost vyplácet (a tedy být dlouhodobě kariérně zajímavá), nesmí jí stát v cestě lajdáctví zúčastněných zločinců. Naproti tomu „pocitiví občané“ si běžně dovolují nedbalost v podobě větších či menších nepřesností ve svých finančních povinnostech, např. při přiznávání svých zdanitelných příjmů, a třebaže to státní pokladně z dlouhodobého hlediska jistě neprospívá, efekt nebude ani zdaleka tak okamžitý nebo dramatický. Problém přirozeně spočívá v tom, že zájmová skupina provozuje činnost, která je z hlediska pravidel platných v rámci celku, uvnitř něhož operuje, čímsi, co „se nesmí“ (a na co by se tedy nejlépe nemělo přijít). Není-li obyčejný člověk dostatečně dbalý v tom, aby – jak se patří – mluvil vždy čistou, úplnou a nepřikrášlenou pravdu, nanejvýš si poškodí reputaci tak, že až se budou ostatní pít po někom, jehož tvrzení lze v nějaké *důležité* věci věřit doslova a do písmene, pravděpodobně se neobrátil na něho. Není-li lhář dostatečně pečlivý ve svém lhaní, vyjde najevo, že lže, a lidé mu přestanou důvěřovat. To jest, jednak tím ztratí status člověka důvěryhodného srovnatelně s ostatními, a jednak – což je pro něho mnohem palčivější problém – tím přijde o svou živnost. Z praktického hlediska bude vyřízený, a může se stát i terčem nějakých sankcí. Na druhou stranu nesmí být disciplína vyžadovaná od příslušníků zájmové skupiny příliš (neúnosně) tuhá – rozdíl mezi disciplínou podvodníků a disciplínou prostých lidí by neměl přesáhnout určitou úměru vzhledem k rozdílu mezi výhodami plynoucími z činnosti řádně pravidla dodržujícího člena širší society a výhodami skýtanými podílem na organizované nespolečnosti. Zločinecká činnost a zátěž a riziko, které s sebou nese, se musí zločinci prostě dostatečně vyplácet; musí být dobře motivován.

Již zmíněné sankce představují další důležitý problém. Komunita pravidla řádně dodržujících aktérů si samozřejmě může být vědoma toho (nebo může předpokládat

možnost), že v jejím rámci operuje parazitická zájmová skupina. Za tímto účelem uvádí do provozu rozmanité sankční mechanismy, ať už preventivní, nebo cílené. V takovém případě musí být efektivita pravidel přijímaných zájmovou skupinou větší a jejich dodržování disciplinovanější, než fungující sankční mechanismy. V praxi – zjednodušeně řečeno – zločinci musí být o krok napřed nejen před svými oběťmi, ale také před dobře vycvičenou policií, výslovně se zaměřující na jejich odhalování a potírání. Nebo také: lháři musí být důmyslnější a důslednější, než jejich protihráči, kteří používají různé zkoušky a nástrahy, aby zjistili, zdali si druzí neprotiřečí. Metody, používané zájmovou skupinou, mohou používat i jejich protivníci: infiltrovat do zájmové skupiny a založit v jejím rámci buňku, která ji bude narušovat „zevnitř“ (strategie předstíraného přijímání pravidel komunity).

V obecnějším rámci platí, že pravidla platná v takové skupině musí být ustavena tak, aby členům skupiny – pokud je dodržují skutečně důsledně (důsledněji, než tomu bývá u běžnějších pravidel „obyčejných lidí“) – poskytovala záruku úspěšné činnosti a zároveň ochranu před sankcemi, které by na ně mohly časem dopadnout. Specificky v kulturách či kontextech spjatých s technologickým pokrokem a vývojem a orientovaných na ně ovšem pak navíc platí, že zájmová skupina se nemůže jednoduše dlouhodobě spokojit s udržováním neměnného *statu quo*. A zatímco má pro její činnost vždy ničivé důsledky lajdáctví jejích členů, někdy se nemohou její členové příliš spoléhat ani na mechanické dodržování dávno etablovaných a „osvědčených“ pravidel. Právě proto, že její činnost je něčím, „co se nemá“, je tu na rozdíl od činností probíhajících podle „povolených“ pravidel stále vystavena (nebo: musí být stále připravena čelit) pokusům o narušení a likvidaci. Moderní policie má k dispozici stále účinnější metody odhalování zločinu, kterým zločinci musí čelit vymyšlením stále nových triků (tj. zaváděním stále nových a nových dodatečných pravidel – „pozor na otisky prstů!“, „pozor na stopy DNA!“), a *vice versa* – což je jakási obdoba v ekologii popsaného „efektu červené královny“. Pokud takové „závody ve zbrojení“ potrvají dostatečně dlouho, dá se čekat, že jedna ze stran neudrží krok – policie už nebude zvládat boj s příliš silnými a dobře organizovanými zločinci, nebo zločinci se naopak budou muset omezit na decentralizovanou, méně okázalou a ne tak závratně výdělečnou kriminální činnost (bez ambice být *dlouhodobě* fungující *organizací*).

Tuhá disciplína obecně je nástrojem zvyšování efektivity činnosti jakékoli organizované skupiny, který si specificky černopasažérské skupiny přirozeně vypůjčují. Disciplína je zvláště nutná tam, kde členové skupiny nesou zvýšenou míru zodpovědnosti, neboť činnost skupiny je spjata s velkým rizikem. To ovšem platí nejen pro zločince, ale také třeba pro policisty nebo členy lékařského týmu při chirurgické operaci. Struktura zodpovědnosti a rizika u zločineckých organizací či struktur černých pasažérů je ovšem výrazně „sobecky“ orientována – zodpovědnost a riziko, které nesou, spočívají v hrozbě sankcí, které postihnou členy skupiny (nikoli druhou osobu, např. lékařova pacienta) samé a její činnost mohou znemožnit.

Hrozba sankcí poukazuje k jinému pravidlu, jehož důsledné dodržování může být pro podvratnou zájmovou skupinu velmi užitečné. Je-li lhář (nebo komplot lhářů) už v podstatě odhalen nebo v silném podezření, musí neustále čelit kontrolním otázkám a

donekonečna něco vysvětlovat, *de facto* se stále více zaplétat do svých lží.¹¹ Právě tak dostane-li se zločinecká organizace do otevřeného konfliktu s policií, stojí ji to více energie a prostředků, než by zločincům bylo milé. Nejvýhodnější je tak vůbec na sebe neupozornit, tj. mít kvalitní mimikry. Takto „zneviditelnit“ lze svou činnost různými způsoby. Buďto ji mohu zcela utajit – páchat dokonalé zločiny, po kterých nezůstanou žádné stopy, takže si nikdo ani nevšimne, že k nějakému zločinu došlo – nebo ji být s to interpretovat (učinit ji interpretovatelnou) jako zcela legitimní, tj. že to, co se děje, není nic, co by překračovalo rámec standardních praktik v rámci platných pravidel. V případě napadení nebo podezření pak bude efektivně pracující zájmová skupina schopna obhájit svou činnost jako legitimní; a zatímco opakované, byť neprokázané podezření z „občanského“ lhaní znevěrohodňuje aktéra tak jako tak, má-li podezření a obhajoba v úzkém smyslu slova institucionalizovanou podobu (např. soudního procesu, ve kterém padne rozhodnutí, že podezřelá nadnárodní korporace *neporušila* žádný zákon), lze se naopak na její výsledky odvolávat. V každém případě jsou tu vždy výslovně ve hře důležitá pravidla (ať už v úzkém smyslu slova – platné zákony – nebo širší společenské normy): jde o to, utajit, že došlo k nějakému porušení pravidel, nebo pokud se to nepodaří, zařídit, aby skupina nebyla identifikována jako aktér porušení pravidel; a v každém případě aby veškerá (viditelná) činnost skupiny byla interpretovatelná jako legitimní, a to pokud možno bez nutnosti nasadit prostředky, které překračují rámec udržitelných možností skupiny. A také zde platí, že techniky zneviditelnování vyžadují jednak disciplínu, a jednak schopnost přizpůsobovat platná pravidla měnící se situaci.

Konečně, má-li být zájmová skupina funkční, měla by samokontrolou udržovat přiměřeně „nízký stav“ svého členstva. Černý pasažérismus, a ten organizovaný zvláště, se nemůže vyplácet, bude-li se této činnosti věnovat příliš mnoho hráčů – lhář těžší z toho, že jeho protihráči nemají důvod předpokládat, že by měl lhát; to ale platí jen tehdy, pokud většina lidí toto pravidlo neporušuje. Z hlediska ekonomického je černý pasažér konzumentem statků, na jejichž vytváření se nepodílel. Někdo je ale vytvářet musí – kdyby byli v mafii všichni, neměl by mafii kdo platit výpalné, a tím by se její činnost prakticky zhroutila. (A samy pojmy „mafie“, resp. „ne-mafie“ by pozbyly praktického smyslu – v okamžiku, kdy by většina aktérů byla zaangažována na tom, co „se nemá“, „nemá se“ by začalo splývat s „má se“, ve smyslu pravidla ztělesněného úspěšnou normotvornou většinou.) Dlouhodobě udržitelný černý pasažérismus tak předpokládá, že zájmová skupina bude dbát na to, aby těch, kdo do ní nepatří (a z jejichž práce žije), bylo vždy řádově více než *insiderů*. Opatření k prosazení tohoto cíle mohou být obojího druhu: jak eliminace „nadbytečných“ (nejméně užitečných, nejproblematičtějších) členů skupiny, tak péče o zdárné prospívání skupiny hráčů hrajících podle oficiálních pravidel; nebo kombinace obého. To, že černý pasažérismus, zvláště ve svých nejzavedenějších a dlouhodobě nejúspěšnějších podobách, je menšinový fenomén, je ovšem výslednicí různých vlivů. Převládající motivace

---

¹¹ V *ideálním* světě pak v takovém případě už stačí k rozkrytí lží tazatelova vytrvalost – příkladem může být populární televizní detektiv poručík Columbo.

neporušovat pravidla vyplývá z určité v širším smyslu slova ekonomické rozvahy. Hodnoty, které v této rozvaze hrají roli, jsou dosti různé – od důvodů morálních, přes zvážení praktických výhod a nevýhod, až po morálně neutrální faktor averze k riziku (nebo naopak záliby v riziku). Všechny tyto faktory se nakonec promítají do toho, že většina hráčů se té které činnosti organizované obcházející pravidla spíše věnovat nebude; a na udržení tohoto stavu budou mít eminentní zájem právě organizovaní černí pasažéři (zachovává-li si jejich organizace zdravý rozum).

Novověké teorie společenské smlouvy mají výrazný historizující rozměr – vyprávějí, co muselo předcházet současnému stavu, aby mohl být takový, jaký je. Obecný předpoklad je takový, že z chaosu se vynořuje *prvotní* spolupráce, situace s jistými specifickými normativními rysy. Většina příkladů organizované nespolečné práce naproti tomu sugeruje představu původu *druhotného*. Jsou to sofistikované typy dohod, operující v rámci již značně složitě strukturovaných sociálních útvarů. Nejprve lidé museli začít spolupracovat, aby se v jejich středu mohli – až poté – objevit výtečníci, kteří této situaci zneužívají. Skutečně klíčovou příčinou druhotného původu organizované nespolečné práce je způsob, jakým zájmová skupina uchopuje pravidla platná v rámci celku, který ji obklopuje. Už jsem zmínil, že pravidla dodržovaná komunitou – od pravidel společně používaného jazyka, až po pravidla vzájemného soužití – nemusí mít a zpravidla ani nemívají explicitně vyjádřenou podobu. Jsou to normy *ztělesněné* pravidly řízenou *praxí* členů komunity. Budeme-li brát vážně historizující vyprávění o vzniku spolupráce, můžeme předpokládat, že na počátku měla – musela mít – spolupráce právě tuto explicitně nevyjádřenou podobu. Sankce uvalené na ty, kteří spolupracovat nechtěli, měly podobu pohlavků, nebo dále ne nutně zdůvodňovaných „příkazů“ („Dělej tohle, nebo uvidíš!“ – přeloženo z prajazyka). Explicitní vyjádření pravidel – „Je třeba dělat toto“, „Jestliže toto, pak dělej ono“, apod. – vyžadují již netriviální jazykové nástroje, jazyk propoziční, schopný artikulovat určité „vědění, že“.¹²

Právě taková schopnost mimořádně usnadňuje fungování podvratné zájmové skupiny; možná je pro ně dokonce nezbytným předpokladem. Pravidla fungování struktur černých pasažérů, která jsem předtím uvedl – vesměs pravidla upravující ekonomii praxe skupiny a její zacházení se zdroji –, jsou pro jejich chod jistě užitečná, ale v mnoha ohledech je sdílejí i s jinými typy organizovaných zájmových skupin. Skutečně konstitutivní význam má ale jiný typ dovednosti, který schopnost skupiny vůbec ustavit a provozovat její specifický typ zodpovědné disciplíny teprve umožňuje; a pro tuto dovednost je propoziční jazyk se schopností explicitního vyjadřování klíčový. Členové životaschopné zájmové skupiny musí totiž být schopni pracovat s *dvojí* sadou pravidel – pravidly externími, dodržovanými celkem, v jehož rámci operují, a pravidly interními, řídicími vlastní činností skupiny. Každé z těchto sad pravidel přitom přisuzují odlišný režim platnosti; platí mezi nimi určitá hierarchie, k jejíž interpretaci je třeba chápat pojmové protiklady jako „skutečný“ a „předstíraný“, nebo „účel“ a „prostředek“.

¹² O specifičnosti lidského propozičního poznání pojednával systematicky Donald Davidson; viz např. Davidson (1999).

Z tohoto hlediska pak vyplývá snad poněkud znepokojivý závěr, že ve své podstatě destruktivní schopnost organizovaně nespolupracovat je v porovnání se schopností spolupráce pokročilejším stádiem v intelektuálním vývoji lidstva. A zároveň je tato nadstavba evoluční strategií široce rozšířenou a oblíbenou – těžko si představit situaci či kontext, v němž se účastní větší množství lidí, abychom se tam s nějakou (byť primitivní) formou organizované nespolupráce nesetkali.

Pro teorie spolupráce vyplývá z existence organizovaně nespolupracujících zájmových skupin několik problémů. Předně bychom se mohli ptát, zda lze identifikovat nějaká konkrétní pravidla, která by byla dodržována skutečně všeobecně. Problémem není ani tak fakt, že se vždy vyskytují nějakí individuální přestupníci – kdyby se nevyskytovali, nemělo by vůbec smysl pravidla s přidruženými sankčními mechanismy konstituovat (ať už v explicitní, nebo v implicitně vymáhané podobě). Jde spíše o to, že práva a povinnosti formulované jako vztahující se skutečně na všechny jsou často příliš nekonkrétní, než aby v nich bylo možno vidět prakticky dodržovatelné pravidlo¹³, anebo je to či ono pravidlo za „všeobecně platné“ prohlašováno pouze některou z podmnožin obyvatel „prostoru důvodů“ a navzdory názvu jsou z něho vyvozovány také pouze partikulární důsledky. Příkladem může být věta „Všichni lidé (*men*) jsou si rovni“ v textu ústavy Spojených států, a její faktický význam v praxi doby, kdy byla napsána. Jiný problém představuje historický rozměr příběhů o společenské smlouvě. Moment uzavření prvotní dohody o spolupráci je ale teoretickou subsumpcí – není to nic, s čím bychom se měli možnost někde setkat. Pouze předpokládáme, že ke spolupráci, kterou vidíme všude kolem sebe, muselo dojít na základě nějakých takových kořenů – podle teorií spolupráce jde o nezbytnou historickou motivaci současného stavu. Myšlenka výhodnosti spolupráce, a obecněji vůbec myšlenka společenské smlouvy (přínejmenším té klasické novověké, nikoli té rawlsovské) je blízký jakýsi kvazihegelovský myšlenkový postup: co je rozumné, je také skutečné, a naopak. Spolupráce je fakt, a rozumné je spolupracovat (spolupráce je faktem *proto*, že rozumné je spolupracovat – tedy jinak to ani dopadnout nemohlo). Musela tedy vzniknout (skokovým či emergentním) osvojením racionálních pravidel, oproti předchozímu iracionálnímu chaosu. *Není-li* ale spolupráce všeobecně platným faktem, je to možná proto, že rozumné je něco jiného (nebo proto, že rozumné a skutečné nemusí být totéž) a že tento *jiný* faktický stav – který nelze jednoznačně identifikovat jako ideálně racionální všeobecnou spolupráci – má odlišnou minulost, než jakou nám předkládají útěšné příběhy společenské smlouvy. Zdá se mi, že určitá možnost, jak se s těmito problémy vypořádat, vyplývá z třetího problému, který se teorií spolupráce dotýká – totiž z faktu, že jakmile hovoříme o spolupráci a nespolupráci a vymezujeme je proti sobě, je důležité *měřítko* či *perspektiva*, s níž pracujeme.

---

¹³ Už jedny z prvních kritik Kantova kategorického imperativu (např. Hegelova) poukazují na to, že je natolik všeobecný, že se jím fakticky nelze řídit – nejenže neposkytuje směrnici pro konkrétní jednání, ale i jako testovací nástroj selhává (v tom smyslu, že neposkytuje prakticky *konsenzuálně* přijatelná vodítka) v morálně dilematických situacích. Z tohoto hlediska jej nelze tak docela považovat za *pravidlo*.

Když je řeč o vztahu spolupráce a nespolepráce, první dojem bývá negativní: činnost zájmové skupiny bude chápána jako něco obmyslného, podlého, neřkuli zločinného. Pojmy jako „nespolupráce“ nebo „zájmová skupina“ ale – podobně jako výchozí pojem „černého pasažérismu“ – nemají nutně negativně hodnotící význam. Skupiny černých pasažérů jsou jen jedním možným příkladem organizované malé zájmové skupiny. Rozdíl mezi disciplinovaným hráčem podle pravidel a hráčem pravidla obcházejícím (černým pasažérem?) může spočívat také pouze v přítomnosti, respektive nepřítomnosti averze k riziku. Podle výše popsaných pravidel se jako subverzivní zájmová skupina chová každý organizovaný celek, jehož členové v kontextu, kde se pohybují, nechtějí být identifikováni nebo spojováni s výsledky své činnosti, která platí za něco, „co se nemá“. Jde o to, udržet rovnováhu mezi dosažením určité netriviální výhody, či spíše obecněji *výsledku*, a vyhnutím se hrozícím sankcím. Z tohoto hlediska ovšem pracuje zcela stejně zločinecká organizace tropící neplechu v podsvětí spořádané společnosti, jako odbojářská skupina rozšiřující informační letáky v podsvětí společnosti totalitní. Účast na tomto druhém typu skupiny je pro její členy vlastně často spjata spíše s nevýhodami, a motivaci jejich činnosti zde rozhodně nelze chápat jako doslovně „ekonomickou“.

Zajímavé na tom je, že subverzivita zájmové skupiny umožňuje vykládat její činnost více než jedním způsobem, často hodnotově protikladně. Na nejobecnější rovině je tento protiklad protikladem porušování platných pravidel z perspektivy obklopující komunity (externí nespolepráce), a dodržování pravidel platných v rámci skupiny (interní spolupráce). Je samozřejmě více možných klíčů, jak rozhodnout, který z obou výkladů je více na místě, zda ten externí, nebo ten interní. Zvolíme-li ale například nabízející se hodnotové měřítko morálního jednání, odpověď bude případ od případu jiná. Ambivalence výkladové perspektivy poukazuje k nejrozumněji vypadající možnosti: totiž že *oba* výklady jsou relevantní (přínejmenším není-li posuzovatel osobně zainteresován na některé ze stran sporu; nebo snaží-li se na věc nahlížet, jak se často nepřliš jasně říká, „v širších souvislostech“). Příkladem mohou být některé příznačně sporné pojmy či otázky z politicko-spoločenské sféry: například pojem „národních zájmů“ je takto notoricky dvojznačný. Podobně lze lidskou schopnost adaptace a zužitkování přírodních zdrojů chápat také jako podnikání jisté zájmové skupiny využívající podmínek a zdrojů prostředí celé planety způsobem systematicky znevýhodňujícím ostatní živé organismy (bez ohledu na to, zdali je toto využívání „trvale udržitelné“, nebo povede k vymření všech živých organismů, včetně lidstva).

Vymezování nespolepráce proti spolupráci je problematické i z jiného hlediska. Situace, kdy v rámci určitého celku (či Celku s velkým C) operuje jediná zájmová skupina (personálně výrazně slabší, než „ostatní“, v žádné normativně deviantní činnosti se neangažující), je určitou idealizací. Je-li kontext dostatečně široký a heterogenní, skupin bude více, přičemž jejich zájmová činnost může mít jak podobu vytvoření a obsazení různých nik, tak soupeření o niku jedinou. Činnost podvratné skupiny – chápána minimalisticky: jako sdílený (koordinovaný) odstup vůči tomu, co hráči interpretují jako obecně platná (vyžadovaná) pravidla, motivovaný společně sdílenými důvody – může vykazovat různou míru komplexnosti, vyžadovat různou míru aktivního

zapojení, i nést velmi různou míru rizika. I když nebudeme uvažovat individuální (nezobecněný, okamžitý) černý pasažérismus, dá se říci, že např. vůči obecně (alespoň navenek) dodržovanému pravidlu „nelhat“ se mnoho lidí prohřešuje i organizovaně. S určitou měrou nadsázky bychom totiž mohli takto interpretovat každý dlouhotrvající hodnotově-faktický spor mezi nějakými organizovanými skupinami (společenské vrstvy, příznivci politicky protichůdných názorů, zájmové skupiny profesní atd.): všechna jejich protivná stanoviska nemohou být pravdivá zároveň, většina ze stran účastnících se na takovémto sporu (ne-li každá) tedy v jistém smyslu „lže“. Není až tak důležité, zdali jsou tyto „lži“ vědomé, podstatné je, že tyto zájmové skupiny svými projevy vyjadřují a prosazují své praktické zájmy, které jsou – v „nekompromisní“ podobě – navzájem neslučitelné.

Pravidla artikulující obecně závazné normy udržitelného soužití různých zájmových skupin tak budou často až příliš kompromisní (jsou-li konkrétní), nebo tak obecná, že je bude možno vykládat velmi široce. Opozici „spolupracujícího celku“ a „nespolupracující skupiny“ by tedy bylo na místě popsat ne ve vztahu k obecně platným pravidlům (jako opozici většiny dodržující pravidla a menšiny tato pravidla podvrtně obcházející), nýbrž jako rovnováhu vzájemně protichůdného působení řady zájmových skupin, přičemž většina bude definována *odvozeně*: „většinu“ z pohledu nějaké zájmové skupiny tvoří příslušníci všech ostatních zájmových skupin, kteří se neřídí pravidly platnými pro „menšinu“, ale zároveň se jich činnost této menšiny nějak prakticky dotýká. To jest, „většina“ jsou všichni ti, *na jejichž úkor* získávají členové zájmové skupiny nějakou výhodu, k jejímuž získání jsou orientována specifická pravidla dodržovaná v rámci skupiny. V rámci takového celku bude pak možno rozeznat celou řadu navzájem odlišných „většin“; a (téměř?) nikdo nebude nezainteresovaným příslušníkem celku, *bez* specifických zájmů. Podobným způsobem lze interpretovat např. chod standardní politické soutěže: identita (soubor nutných a užitečných pravidel) každé zájmové skupiny nevystává na základě neutrálně chápaného celku, nýbrž se spíše utváří v opozici vůči protivníkům (jedné ze skupin protivníků, nebo proti všem dohromady). Celek je k sobě vázán ani ne tak určitým souborem „základních“ pravidel, která by obecně sdíleli všichni (v praxi se takovým souborem pravidel všichni neřídí, a obvykle je ani všichni jako všeobecně platná neuznávají, nanejvýš „formálně“), jako spíše společně sdíleným polem zájmů, na němž se střetají a navzájem ovlivňují jejich protichůdné praxe. Sankce vztahující se k nedodržování pravidel vyhlášených jako všeobecná sice institucionálně posvěceny jsou, ale jejich praktický dopad se bude skupinu od skupiny různit.

Problém s platností (dosahem) pravidel *obecné* spolupráce je ale také ryze praktický. Z hlediska praxe klíčová pravidla spolupráce se úzce týkají v první řadě zdrojů a výnosů. Kooperativní dělení se o zdroje a výnosy může ovšem smysluplně fungovat jen pro množství podílníků nepřekračující určitou mez úměrnosti vůči objemu zdrojů. *Konkrétní* obor platnosti pravidla (požadavku) spolupráce lze přitom často jen obtížně identifikovat. Tak např. úspěšnému lovcovi velí pravidlo spolupráce rozdělit se o uloveného kance s ostatními ze svého kmene. To ale v jistém smyslu znamená ubírat selektivně zdroje příslušníkům jiných kmenů; na druhou stranu, kdyby se měl dělit ještě

i s nimi, byl by podíl, který by na každého připadl, prakticky nesmyslný (jedno prase pro několik set, nebo několik tisíc lidí?). *Taková* spolupráce by nijak zvlášť racionální nebyla – evidentně je lepší, když kance sní takové množství lidí, pro které je podíl ještě prakticky smysluplný, i když se tím ti ostatní jakoby „ošídí“. Podobné rozhodnutí ale může být třeba učinit i v rámci jednoho jediného „kmene“. Obor *rozumné* platnosti pravidel spolupráce/podílnictví (tedy vlastně měřítko, za jehož hranicemi se měřítko „spolupráce“ mění na „organizovaná nespoupráce“) tedy neustavuje libovolně velká komunita, v jejímž rámci jsou jako norma vyhlášena, nýbrž *pattern* dostupnosti zdrojů, jemuž musí být obor platnosti pravidel nakonec přiměřený.

Zde se dotýkáme problému *efektivita* (nezapomínejme, že jednou ze základních tezí teorií spolupráce je, že spolupráce má být prakticky výhodná!). S velikostí uvažovaného celku (společenství) stoupá energetická náročnost organizace a udržování obecné spolupráce, a od určité velikosti už tato náročnost může být příliš velká (neúnosná). Čím je takový normativní celek rozsáhlejší (čím více hráčů a kontextů má obsáhnout), tím větší roli budou sehrávat *lokálně* platné podmínky a specifika. Pro hráče bude jednak „přirozenější“ identifikovat se s bližším (hmatatelnějším) oborem platnosti, je-li zastřešující celek už příliš „abstraktní“, a jednak – to hlavně – bude spíše dodržovat pravidla orientovaná na prosazení zájmů a prospěch lokálního celku (zájmové skupiny). Svou roli tu sehrávají rozmanité „odstředivé faktory“: nerovnost lokálních podmínek, lenost, závist, frustrace atd. Ty lze zapracovat do systému pravidel lokální zájmové skupiny (zvláště pracují-li s explicitně vyjádřenou opozicí vůči nadřazenému celku), naopak dodržování pravidel, jejichž obor platnosti se má vztahovat na všechny hráče, podstatným způsobem komplikují. V posledku mají-li pravidla (být s to) dodržovat všichni, může to takové požadavky snížit na nesmyslně malou míru (anekdoticky vyjádřenou příslovím „krok armády je krokem nejpomalejšího vojáka“). Naopak čím lokálnější je působnost skupiny, tím efektivnější je její činnost. Čím menší je kontext, v němž se hráči pohybují, tím obtížnější to také mají černí pasažéři, ať jednotlivci, nebo organizovaní – každý každého zná, jednotlivá porušení pravidel jsou zřetelnější a lépe viditelná, sankce lze účinněji prosazovat a adresněji směřovat, atd. Naopak čím rozsáhlejší a komplexněji strukturovanější je normativní společenství, tím větší prostor je v něm pro interferující zájmovou činnost, včetně organizovaného černého pasažérismu.

Zde je možná na místě krátká poznámka týkající se pojmu *pravidla*. Chápeme-li způsoby lidských sociálních interakcí – tedy včetně postulované spolupráce – jako pravidly řízené „jazykové hry“,¹⁴ uvědomme si, že máme co dělat s pravidly různého druhu. Je třeba dodržovat pravidla správného utváření výrazů a vět (promluv); znát pravidla podstatných rozdílů v uplatnění mezi otázkami a příkazy (např.); ovládat základní diskursivní kompetence (např. standardní „implikatury“); ale i pravidla komplexnějších sociálních interakcí (která nemusí být explicitně jazykově vyjádřená, ani se nemusí jednat o v úzkém slova smyslu *jazykové chování*). Uvažujeme-li zde o pravidlech, která zájmové skupiny obcházejí při své činnosti, budeme mít na mysli

¹⁴ Wittgenstein (1953, §§ 7, 53).

především pravidla onoho posledního druhu (např. vícekrát zmiňovaný příklad pravidla pravdomluvnosti sem spadá). Podstatou činnosti organizovaně nespolupracujících skupin je, že jim z jejich počínání musí plynout jistá praktická výhoda (kterou ostatní nemají) či prostě netriviální výsledek. Možnosti takových výhod (a možnost domoci se jich pohybem na hraně pravidel) se přirozeně naskýtají v mnohem větší šíři právě na rovině pravidel sociální praxe, než u pravidel v úzkém smyslu gramatických. Porušováním těchto (ať už jakkoli promyšleným) lze mnohem obtížněji získat nějakou praktickou výhodu. Ta by z koordinovaného obcházení základních pravidel formace smysluplných slov a vět referenčního jazyka mohla vyplývat leda snad v tom případě, že by hráči dokázali svou činnost prezentovat před ostatními jako něco *prakticky* výhodného.

V jiném ohledu jsou ovšem pravidla v úzkém smyslu gramatická pravidlům praktických sociálních interakcí podobná. Lze u nich pozorovat určitou analogii problému efektivity: čím je nějaký jazyk rozšířenější (ve smyslu geografickém, ale i co do počtu mluvčích), tím méně připomíná jeden *jednotný* jazyk (jakým hovoří např. centralizovaná komunita o menším počtu mluvčích), co do schopnosti všech jeho uživatelů navzájem se domluvit, nebo širě expresivních schopností toho jeho segmentu, kterým disponují *všichni* jeho uživatelé. Příkladem může být osud nejdůležitějšího starověkého a středověkého kulturního jazyka – latiny – a po podobné cestě se možná vydá i *lingua franca* současnosti, angličtina.

V posledku můžeme tedy říci, že relativita statutu spolupráce a nespolupráce je problém především *praktický*: neexistují snad žádná konkrétní pravidla, která by byla dodržována opravdu všeobecně (všemi). Ve skutečnosti by zřejmě bylo obtížné vůbec taková pravidla v konkrétní a udržitelné podobě být i jen navrhnout (formulovat). Jaká pravidla mají dodržovat všichni, aby přitom tato pravidla byli *schopni* všichni dodržet a zároveň jejich dodržování efektivně přinášelo *výhody* pro všechny účastníky smlouvy, je netriviální problém, který přesahuje doménu filosofie. Jako otázka navýsost praktická je vlastně spíše problémem právnickým, politickým či ekonomickým. Že se v praxi mezilidských interakcí taková pravidla buď vůbec nevyskytují, nebo sehrávají nějakou jinou úlohu než úlohu konkrétních směrnic efektivních praktických sociálních interakcí (kategorický imperativ), dokládá existence složitého komplexu (hierarchie) organizovaně nespolupracujících skupin. Pokusy o *explicitní* formulaci všeobecně platných pravidel (ať už reflektující *status quo*, nebo navrhuující jeho změnu) jsou ve své podstatě právě pokusem čelit faktu, že ne všichni předpokládaná obecně platná pravidla dodržují, a to úmyslně. Zápas o udržení nebo narušení požadavku spolupráce se ale odehrává z podstatné části v médiu *implicitní* praxe. To, co podvratná zájmová skupina při své činnosti obchází, nejsou explicitní pravidla; a jejich explicitní formulace jí může naopak posloužit jako nástroj možné obhajoby a efektivnější organizace vlastní činnosti. Rozhodujícím faktorem určujícím udržitelnost pravidel spolupráce je nakonec – bez ohledu na to, zda jsou explicitně formulována – předpokládaný dosah jejich *efektivní* platnosti (který vždy bude více či méně *lokální*). Skupina musí při své činnosti zachovávat rovnováhu mezi výhodnou a zároveň udržitelnou formou (měrou) nespolupráce navenek na straně jedné, a dostatečně silnou a zároveň snesitelnou

disciplínou uvnitř na straně druhé. Je-li skupina (dosah předpokládané platnosti jejích pravidel) příliš velká, přesáhnou energetické „provozní náklady“ její činnosti úměru vůči výnosům – přirozeným důsledkem bude vznik menších „druhořadových“ organizovaně nespolupracujících skupin v rámci skupiny větší (jakási „fraktální“ struktura). Pravidla její činnosti budou pravděpodobně mezi jejími členy explicitně formulována, avšak nikoli proto, že by je někdo z nich již nedodržel, nýbrž proto, aby je všichni dodržovali a aby věděli, co mají dodržovat.

„Spolupráce“, respektive „nespolupráce“ (organizovaná) se z tohoto hlediska zdají být pojmy *relativními*; jejich připisování odpovídá různým úrovním popisu. (O normativně závazném jednání v plném smyslu slova z různých důvodů nelze mluvit patrně pouze u jednotlivce – černého pasažéra, porušujícího pravidla nesystematicky a v závislosti na okamžité situaci (bez nutné reflexe dlouhodobé podoby pravidel jeho jednání).) To nijak nezpochybňuje tvrzení filosofických autorit, které jsem uvedl v první části článku, totiž že spolupráce skutečně je výhodný model mezilidské interakce. Pouze nelze tvrdit, že by toto tvrzení neproblematicky platilo *nezávisle* na měřítku. Pravidla řídicí spolupráci v rámci lidských společenství mají obvykle pouze lokální (byť třeba poměrně velký) obor platnosti; a i v jeho rámci běžně operují jedinci nebo skupiny porušující je.

Existují nicméně určité typy pravidel, u nichž se předpokládá, že jejich platnost nemá být ničím omezená – prototypicky pravidla etická, směrnice morálního jednání. Mají-li platit skutečně bez omezení, tuto nutnost *nelze* přímočaře zdůvodňovat tím, že by jejich dodržování bylo pragmaticky výhodné pro všechny. Je jistě pravda, že všeobecně dodržovaná pravidla racionální dělby o zdroje (např.) jsou prospěšná pro celou komunitu jako celek – jak dokládá např. z ekonomie i ekologie známý princip „tragédie obecní pastviny“¹⁵ – ale to není totéž co výhodnost pro jednoho každého příslušníka komunity. Zachovává-li zájmová skupina princip jisté udržitelnosti, zahrnující také svou personální sebekontrolu, tj. zajistí-li, že kromě jejích (*nepočetných*) členů nebude pravidla rozumného využívání obecní pastviny porušovat nikdo jiný, podstatným způsobem to „veřejné blaho“ narušovat nebude. Mají-li být pravidla obecné spolupráce dodržována všemi, musely by být smluvní strany motivovány nikoli veřejným prospěchem, nýbrž – bezprostředně vykazatelným – prospěchem pro jednoho každého účastníka.¹⁶ To ovšem může být prakticky neřešitelný problém; a dokud budeme zdůvodňovat platnost pravidel výhodností jejich dodržování, budeme mít co do činění spíše se souborem více či méně navzájem nespojitých souborů pravidel, které budou mít lokální platnost. To je sice přijatelné pro principy vztahů ekonomických a právních, ale může to představovat problém pro principy etické.

S tímto problémem musí ovšem počítat specificky utilitaristické (tedy i evoluční) koncepce morálky. Povšimněme si toho, že je to potíž pouze pro ty teorie společenské smlouvy, které prohlašují (jakýkoli) aktuální *status quo* společnosti vázané (jakoukoli)

¹⁵ Hardin (1968).

¹⁶ Olson (1965, s. 51).

v praxi fungující společenskou smlouvou za žádoucí právě proto, že v praxi funguje. Toto problematické stanovisko je jistou obdobou moorovského „naturalistického omylu“ (*naturalistic fallacy*): pokusu odvodit kvality hodnotové (dobrý, správný) z kvalit faktických (příjemný, prospěšný, efektivní). Od *is* k *ought* ovšem nelze, jak věděl již Hume, překročit tak snadno. V duchu této logiky by za pravidlo, které *mají* dodržovat všichni, bylo možno prohlásit jen pravidlo, které všichni – proto, že je to pro ně výhodné – již dodržují. Moderní teorie společenské smlouvy (jako Rawlsova) naproti tomu už přímočarý požadavek olsonovské výhodnosti spolupráce pro každého jednotlivce nevyslovují; naturalistického problému si jsou vědomy, a své principy se snaží využít jako test nejlepšího možného uspořádání toho, co *má být*.

Literatura

- Davidson, D. (1999): “The Emergence of Thought.” *Erkenntnis* (51): 7–17.
- Hardin, G. (1968): “The Tragedy of the Commons.” *Science* (162): 1243–8.
- Hobbes, T. (1941): *Leviathan*. Melantrich, Praha.
- Olson, M. (1965): *The Logic of Collective Action*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Peregrin, J. (vyjde): *Člověk a pravidla*. Dokořán, Praha.
- Rawls, J. (1999): *A Theory of Justice. Revised Edition*. Harvard University Press. Cambridge MA.
- Rousseau, J.-J. (1978): *Rozpravy*. Svoboda, Praha.
- Wittgenstein, L. (1953): *Philosophische Untersuchungen*, Blackwell, Oxford.